

Valéria Terézia Dančiaková

dr

Uniwersytet Komeńskiego w Bratisławie

e-mail: valeria.terezia.danciakova@uniba.sk

ORCID: 0000-0003-0627-0960

Pieniądz rządzi wszystkim – motywy finansowe w archiwum Babathy

Streszczenie

Archiwum Babathy to zbiór tekstów prawnych, proceduralnych lub osobistych, z których większość została napisana w języku greckim i stanowi odbicie codziennego życia mieszkańców pochodzenia żydowskiego żyjących na początku II wieku n.e. w prowincji Arabia. Studiowanie archiwum jest nie tylko cenne dla historii prawa, lecz także rzuca światło na relacje między ludnością żydowską epoki a administracją rzymską, co jest również ważne dla badania historii judaizmu w okresie Drugiej Świątyni. W artykule przedstawiono papirusy archiwum, w których znalazły się oświadczenia woli zaangażowanych stron, zarówno w umowach, jak i innych aktach prawnych. Z tych powodów zajęto się papirusami P. Yadin 5 (*depositum*), 11 (*mutuum*), 17 (*depositum*), 18 (kontrakt małżeński), 19 (*donatio*), 20 (przeniesienie praw), 21 i 22 (*emptio-venditio*). Czasami odnoszono się do innych papirusów, które dotyczą podobnych sytuacji. Zwrócono także uwagę na finansową motywację sporządzania tych dokumentów, a wraz z nią na potrzebę zabezpieczenia ważności i wykonalności zawartych w nich zobowiązań.

Słowa kluczowe: archiwum Babathy, *ius civile*, *stipulatio*, Arabia, rzymska administracja

Wprowadzenie

Często mówi się, że pieniądze nie są w życiu aż tak ważne, jednak, niestety, stwierdzenie to nierzadko okazuje się tylko mrzonką. Większość naszego czasu spędzamy, starając się zgromadzić środki finansowe wystarczające na życie na komfortowym poziomie. Sytuacja w starożytnym imperium rzymskim wyglądała podobnie, a dla większości ludzi była nawet mniej fortunna niż w czasach współczesnych, przynajmniej jeśli chodzi o region europejski. Konieczność zapewnienia dobrobytu rodzinie wiązała się i wiąże z nieustannymi zmaganiem rasy ludzkiej.

Poświadczenie tego twierdzenia można odnaleźć w papirusach archiwum Babathy, zbiorze dokumentów odnalezionych w jaskiniach Pustyni Judzkiej w latach 1960–1961 przez ekspedycję archeologiczną prowadzoną pod kierunkiem Yigaela Yadina¹. Archiwum zawiera 35 dokumentów, z których większość została sporządzona w języku greckim, ze względu na zmiany polityczne, które miały miejsce na tych obszarach w wyniku przekształcenia królestwa nabatejskiego w rzymską prowincję Arabii w 106 roku n.e. Większość dokumentów odnosi się do kwestii administracyjnych lub do spraw sądowych, jednak w niniejszym opracowaniu wzięto pod uwagę te z nich, które zostały spisane jako umowy prywatne lub nawiązując do prywatnego obrotu prawnego. Mimo prawnego charakteru dokumenty te posiadają wymiar głęboko osobisty, ponieważ dotyczą egzystencji Babathy i jej rodziny, ukazując najistotniejsze aspekty życia kobiety z II wieku.

Zbiór dokumentów nazwanych tu „aktami prawnymi archiwum Babathy” obejmuje osiem papirusów z omawianego archiwum, w tym takie umowy jak umowa depozytu, pożyczki, kupna i sprzedaży, umowy małżeńskie, umowa darowizny czy umowa przeniesienia praw. Analiza tychże umów przedstawiona w niniejszym artykule jest wynikiem badań prowadzonych w ciągu ostatnich kilku lat w celu zbadania statusu prawnego cudzoziemców w prawie rzymskim. Analizy dokonano z uwzględnieniem regulacji prawa rzymskiego, biorąc również pod uwagę inne systemy prawne, takie jak grecka lub żydowska tradycja prawna oraz potencjalny synkretizm różnych tradycji prawnych. Dokumenty zostały przeanalizowane pod kątem zasad stosowanych do umów znanych ze źródeł prawa rzymskiego i powiązanej z nimi literatury. W wyniku przeprowadzonej analizy porównawczej wykryto pewne różnice i podobieństwa, zwłaszcza w odniesieniu do klauzuli stypulacji, użycia słowa *ὁμολογῶ* na początku oraz nawiązania do pojęcia *librarius* w niektórych z nich².

1 Y. Yadin, *Expedition D – The Cave of the Letters*, „Israel Exploration Journal” 1962, t. 12, nr 3–4, s. 227–257.

2 Zob. V.T. Dančiaková, *The Interaction Between Roman Ius Civile and Local Provincial Legal Tradition: Papyri P. Yadin 21 and P. Yadin 22 As Roman Stipulatio*, „Bratislava Law Review” 2024, t. 8, nr 1, s. 75–79.

Niniejszy artykuł ma na celu przede wszystkim przedstawienie motywów ekonomicznych tych papirusów, ponieważ, jak już wspomniano, stanowią one nie tylko świadectwo tradycji prawnej, lecz także codziennego życia osób, których dotyczą. To właśnie konieczność uregulowania kwestii dotyczących życia codziennego skłoniła autorów do spisania i utrwalenia tychże umów na papirusach w taki sposób, że prawie 2000 lat później można je badać.

Dwa depozyty i pożyczka

Najstarszą umową, jaką można znaleźć w archiwum Babathy, jest papirus P. Yadin 5. Jest to umowa depozytu z dnia 2 czerwca 110 roku n.e., a także pierwszy dokument spisany w języku greckim, choć prawdopodobnie będący jedynie tłumaczeniem z oryginału w języku aramejskim wykonany z konieczności prawnej ze względu na zmienioną sytuację po przekształceniu obszaru w rzymską prowincję³. Choć dokument nazwano depozytem (w papirusie zastosowano termin *παράθήκη*), w rzeczywistości nie uwieczniono w nim faktu zawarcia umowy depozytu, ale został on wykorzystany do uregulowania szerszej palety spraw, a zwłaszcza roszczeń finansowych, po zakończeniu działalności spółki prowadzonej przez dwóch braci (Józefa i Jezusa) po tym, jak jeden z nich zmarł, a jego syn stał się spadkobiercą udziałów wchodzących w skład tej spółki. Stronami umowy są Józef, syn Józefa, i Jezus, syn Jezusa (bratanek Józefa i syn Babathy). Dokument określa wartość finansową poszczególnych udziałów oraz owoców działalności gospodarczej, którą Józef potwierdza jako wartość zachowanego przez siebie depozytu, oraz zobowiązuje się do wydania ich Jezusowi na żądanie. Takie zastosowanie umowy depozytu do regulowania różnych kwestii związanych z finansami i bezpieczeństwem finansowym nie jest czymś wyjątkowym. W tym przypadku w P. Yadin 5 mamy do czynienia ze sposobem zabezpieczenia zarządu majątkiem spadkowym i ustanowieniem gwarancji jego wydania po śmierci⁴. Umowa depozytu była również często wykorzystywana przez rzymskich żołnierzy jako sposób na utworzenie posagu, ponieważ nie wolno im było zawierać małżeństw przed zakończeniem służby⁵. Można to znaleźć

3 N. Lewis, *The World of P. Yadin*, „The Bulletin of the American Society of Papyrologists” 1991, t. 28, nr 1–2, s. 39; J.G. Oudshoorn, *The Relationship between Roman and Local Law in the Babatha and Salome Komaise Archives: General Analysis and Three Case Studies on Law of Succession, Guardianship and Marriage*, Leiden 2007, s. 117–118.

4 M.L. Satlow, *Marriage Payments and Succession Strategies in the Documents from the Judaean Desert*, w: R. Katzoff, D. Schaps (red.), *Law in the Documents of the Judean Desert*, Leiden 2005, s. 51.

5 N. Lewis (red.), *The Documents from the Bar-Kochba Period in the Cave of Letters. Greek Papyri*, Jerozolima 1989, s. 35.

w papirusie M. Chr. 372 z 117 roku n.e., gdzie prefekt Egiptu stwierdza: *νοοῦμεν ὅτι αἱ παρακαταθήκαι προίκες εἰσιν* (wiemy, że depozyty stanowią posag).

Oprócz wzmianki o zachowaniu udziałów w formie depozytu umożliwiającego żyjącemu współnikowi kontynuowanie działalności spółki, której był współwłaścicielem wraz ze zmarłym bratem, a jednocześnie zabezpieczającego je dla siostrzeńca jako spadkobiercy zmarłej strony, papirus zawiera również wzmiankę o posagu (*ἀργύριον γαμικὸν* – pieniądze wchodzące w skład majątku małżeńskiego) wdowy, żony zmarłego brata, w wysokości 710 „czarnych” (*ἀργυρίου μέλανας ἑπτακοσίου καὶ δέκα*), które ewidentnie zostały wykorzystane do celów biznesowych i obecnie ma ona prawo do ich zwrotu.

Jeśli chodzi o dokument P. Yadin 5, należy również zauważyć, że jego treść została zabezpieczona za pomocą stypulacji, ponieważ na początku tekstu dotyczącego depozytu strona zaczyna od słów *ὁμολογῶ ἔγῳ* (obiecuję). Słowo *ὁμολογῶ* zostało dodane dopiero około 50 lat później, jako odpowiednik łacińskiego *spondeo*, przez Gaiusa w jego *Institutiones*⁶.

Sed haec quidem uerborum obligatio DARI SPONDES? SPONDEO propria ciuium Romanorum est; ceterae uero iuris gentium sunt, itaque inter omnes homines, siue ciues Romanos siue peregrinos, ualent. et quamuis ad Graecam uocem expressae fuerint, uelut hoc modo δώσεις; δώσω· ὁμολογεῖς; ὁμολογῶ· πίστει κελεύεις; πίστει κελεύω· ποιήσεις; ποιήσω, etiam hae tamen inter ciues Romanos ualent, si modo Graeci sermonis intellectum habeant; et e contrario quamuis Latine enuntientur, tamen etiam inter peregrinos ualent, si modo Latini sermonis intellectum habeant. at illa uerborum obligatio DARI SPONDES? SPONDEO adeo propria ciuium Romanorum est, ut ne quidem in Graecum sermonem per interpretationem proprie transferri possit, quamuis dicatur a Graeca uoce figurata esse. (Gai. Inst. 3.93)

Prawdą jest, że w umowie brakuje klauzuli stypulacji, która często występuje w różniejszych papirusach z archiwum Babathy, aczkolwiek po raz pierwszy pojawia się ona dopiero w P. Yadin 17. Należy zauważyć, że strony uznały termin *ὁμολογῶ* za wystarczający, aby implikować użycie klauzuli *stipulatio*.

6 Zobowiązanie słowne w formie *Dari spondes? Spondeo* jest charakterystyczne dla obywateli rzymskich. Inne formy należą do *ius gentium* i w konsekwencji obowiązują wszystkich, zarówno obywateli rzymskich, jak i peregrynów. Nawet jeśli są wyrażone w języku greckim, w takich słowach jak *Δώσεις; Δώσω· Ὁμολογεῖς; Ὁμολογῶ· Πίστει κελεύεις; Πίστει κελεύω· Ποιήσεις; Ποιήσω*, obowiązują obywateli rzymskich, pod warunkiem że rozumieją oni grekę. I odwrotnie, wyrażone po łacinie są nadal obowiązujące nawet dla peregrynów, pod warunkiem że rozumieją oni łacinę. Zobowiązanie słowne *Dari spondes? Spondeo* jest jednak tak bardzo charakterystyczne dla obywateli rzymskich, że nie może być właściwie przełożone na grekę, mimo tego że słowo *spondeo* rzekomo wywodzi się od słowa greckiego. Zob. F. de Zulueta, *The Institutes of Gaius*, cz. I: *Text with Critical Notes and Translation*, Oxford 1958, s. 181.

Kolejną umową znaną z archiwum Babathy jest umowa pożyczki pod hipotekę w P. Yadin 11 z 6 maja 124 roku n.e. Przyszły (drugi) mąż Babathy Juda, syn Eleazara, pożyczył 60 denarów od Magoniusa Valensa, centuriona wojskowej jednostki pomocniczej (pierwszej trackiej kohorty legionowej), oferując jednocześnie dziedziniec w Ein Gedi, w którym był posiadaniem w imieniu swojego ojca Eleazara Chtusiona, jako poręczenie (hipotekę) spłaty kwoty pożyczki w uzgodnionym terminie. Jednocześnie uzgodniono, że pożyczka zostanie oprocentowana na 1% w rozliczeniu miesięcznym (12% w rozliczeniu rocznym), co stanowiło maksymalną stopę procentową dopuszczalną w prawie rzymskim⁷. Ponieważ dziedziniec zaoferowany jako zabezpieczenie hipoteczne spłaty pożyczki stał się następnie przedmiotem operacji prawnych w co najmniej dwóch innych dokumentach, można wywnioskować, że Juda zdołał spłacić dług w terminie. Umowa ta jest również pierwszą oznaką tego, że drugi mąż Babathy nie był tak zamożny jak pierwszy i został – jak się później okaże – zmuszony do zaciągnięcia pożyczki co najmniej dwa razy.

Interesującą kwestią dotyczącą papirusu jest tradycja prawna, którą stosowano w przypadku pożyczek. Zgodnie z prawem rzymskim umowa pożyczki jest umową realną, co oznacza, że sporządzenie umowy nie powoduje powstania pożyczki jako takiej. Poza tym była to umowa lukratywna, w związku z tym w przypadku naliczania odsetek musiały być one uregulowane osobną umową. Z tego powodu warto zwrócić uwagę na początek umowy, który zawiera słowo *ὁμολογῶ* (*ὁμολογῶ ἔχειν καὶ ὀφείλειν σοι ἐν δάνει* – „Przyrzekam (przyznaję), iż posiadam wobec ciebie dług”), co, jak już zasygnalizowano, może wskazywać na wykorzystanie rzymskiej klauzuli *stipulatio* do zabezpieczenia zobowiązań w ramach umowy. Pytanie brzmi, czy fraza ta zabezpiecza roszczenie dotyczące obowiązku przekazania wskazanej kwoty pieniędzy przez Magoniusa Valensa, czy też po prostu dokumentuje fakt powstania długu i zobowiązania do zapłaty odsetek, co byłoby zgodne z praktyką rzymskiego *ius civile*. Przyjmując drugi wariant, może to być najbardziej rzymska umowa w archiwum Babathy.

Seria interesujących interakcji, które w większości są ze sobą powiązane, rozpoczyna się od papirusu P. Yadin 17 z 21 lutego 128 roku n.e., nazwanego depozytem (*παραθήκη*). Jest to również pierwszy z serii papirusów, który nie tylko zawiera termin *ὁμολογῶ* (*ἐπὶ τῆς θελήσεως καὶ συνευδοκῆσεως ὁμολογήσατο... ὥστε τὸν Ἰούδαν ἀπεσχηκέναι παρ' αὐτῆς εἰς λόγον παραθήκης ἀργυρίου*) na początku samej umowy, lecz także klauzulę stypulacji na jej końcu. W P. Yadin 17 znajdujemy również wzmiankę o pełnomocniku Babathy, którego zgodnie z rzymskimi

7 M. Silver, *Finding the Roman Empire's Disappeared Deposit Bankers*, „Historia” 2011, t. 60, nr 3, s. 9.

standardami potrzebowała jako kobieta. Uderzające jest również słowo użyte do określenia skryby, który spisał dokument w języku greckim, gdzie zamiast greckiego słowa *ὁ γραφεύς*, jak można by się spodziewać, użyto rzymskiego terminu *librarius*, który w transkrypcji na język grecki przybrał formę *λιβράριος*. Użycie tego terminu sugerowałoby, że nie był to zwykły lokalny skryba, ale być może skryba zatrudniony przez rzymską administrację⁸, który byłby wówczas zaznajomiony z prawem rzymskim i mógłby doradzać, jak zabezpieczać umowy, by były łatwiejsze do egzekucji przed władzami rzymskimi.

Przeanalizowanie umowy pod kątem rzymskiego *ius civile* prowadzi do wniosku, że będzie to *depositum irregulare*, ponieważ rzecz zdeponowana jest określona w naturze, a mianowicie jako pieniądze (*ἀργυρίου καλοῦ δοκίμου νομίσματος δηνάρια τριακόσια* – 300 srebrnych denarów o wysokiej wartości), a nie jako rzecz oznaczona co do tożsamości. Oczywiście, można założyć, że pieniądze zostały zdeponowane w sakwie lub skrzyni, ale nie wiadomo tego na pewno, a wręcz wydaje się, że depozytariuszowi wolno było z nich korzystać. Yadin, a także Yiftach-Firanko argumentują nawet, że w P. Yadin 17 może chodzić o utworzenie posagu w formie depozytu⁹, czyli o praktykę, którą wspomniano już wcześniej. Jak jednak wskazuje Katzoff, jako że mamy jeszcze do czynienia z umową małżeńską w formie *ketuby* zawartą pomiędzy Babathą a Judą w P. Yadin 10 (w języku aramejskim)¹⁰, nie było potrzeby zawarcia kolejnej umowy posagowej, upozorowanej na umowę depozytu. Poszukując źródeł tradycji prawnych, na których opiera się treść tej umowy, większość uczonych skłania się ku prawu żydowskiemu, choć ich argumentacja nie zawsze jest przekonująca. Oudshoorn stwierdza, że w przypadku P. Yadin 17 nie ma przeniesienia własności, co było konieczne w przypadku rzymskiego *depositum irregulare*. Swe twierdzenie popiera wzmianką o roszczeniu Babathy w P. Yadin 21 i 22, gdzie wspomina się o długu wymagalnym na podstawie istoty depozytu, ponieważ przedmiot przechowania musi zostać zwrócony na żądanie. Tymczasem w omawianym dokumencie zwrot zdeponowanej rzeczy stanowił przedmiot dodatkowego porozumienia, zgodnie z którym w przypadku przeniesienia własności lub jego braku Babatha byłaby uprawniona do odzyskania depozytu. Jedynym argumentem o rzymskości omawianej umowy jest wzmianka o *duplum* w przypadku naruszenia obowiązku zwrotu depozytu. To jednak nie było do końca zgodne

8 Tę argumentację zawarto również w: K. Czajkowski, *Localized Law: The Babatha and Salome Komaise Archives*, Oxford 2017, s. 79–86.

9 Y. Yadin, *Bar-Kokhba: The Rediscovery of the Legendary Hero of the Second Jewish Revolt against Rome*, Nowy Jork 1971, s. 245–246; U. Yiftach-Firanko, *Marriage and Marital Arrangements: A History of the Greek Marriage Document in Egypt. 4th century BCE – 4th century CE*, Monachium 2003, s. 19.

10 R. Katzoff, *On Jews in the Roman World*, Tübingen 2019, s. 84.

z prawem rzymskim, gdyż *duplum* miało być wypłacane w przypadku *depositum miserabile (necessarium)*. Z drugiej strony będąc kontraktem realnym, depozyt zaistniał w momencie przekazania rzeczy. Nie było zatem potrzeby sporządzania do tego dodatkowej pisemnej umowy i wydaje się, że dokument służy raczej jako dowód powstania zobowiązań, które zostały określone przez obietnicę złożoną na początku oraz klauzulę stypulacji na końcu (*ὡμολογήσατο. ... πίστει ἐπιρωτήθη καὶ ἀνωμολογήθη ταῦτα οὕτως καλῶς γείνεσθαι*).

Jeśli chodzi o motywy finansowe, wydaje się, że mamy tu do czynienia z *depositum irregulare*, a zdeponowane pieniądze miały być wykorzystane przez męża Babathy – Judę. W P. Yadin 17 nie jest to napisane wprost, jednakże w kolejnym papirusie, P. Yadin 18, Juda ustanawia posag dla swojej córki w wysokości 200 denarów. Wydaje się, że Juda potrzebował pieniędzy dla córki z pierwszego małżeństwa. Babatha zaoferowała mu te środki, zabezpieczając ich zwrot umową depozytu¹¹. Dług wynikający z tego depozytu jest następnie potwierdzony pośrednio przez P. Yadin 21 i 22, gdzie Babatha stwierdza, że jest w posiadaniu określonych sadów, które stanowią zabezpieczenie spłaty długu oraz posagu (*ἀντι τῆς σῆς προικὸς καὶ ὀφειλῆς*). Można pokusić się o stwierdzenie, że być może da się w tym przypadku mówić o depozycie bankowym, który był dobrze znany Grekom i mógł być znany innym kulturom będącym pod wpływem hellenistycznym, który jednak trafił do rzymskiego systemu prawnego tylko marginalnie w formie *depositum irregulare* i często był utożsamiany z pożyczką¹².

Pojawia się pytanie, dlaczego Babatha miałaaby poślubić mężczyznę, który nie był aż tak zamożny, skoro najwyraźniej sama była dość majątną kobietą, o czym świadczy to, że mogła sobie pozwolić na zatrudnianie skrybów do spisywania wszelkich dokumentów związanych z jej finansami i innymi transakcjami, a także mogła zaoferować mu pieniądze. Można odnaleźć również powództwo *actio tutelae* (P. Yadin 15) skierowane przeciwko opiekunom jej syna, w którym oskarżyła ich o niewłaściwe zarządzanie jego majątkiem i niewystarczające łożenie na jego wychowanie, które odpowiadałoby jego poprzedniemu poziomowi życia. Niestety, nigdy nie dowiemy się, jaką odpowiedź dostała.

Małżeństwo i zabezpieczenie przyszłości panny młodej

P. Yadin 18 z 5 kwietnia 128 roku n.e., nieco ponad miesiąc po złożeniu depozytu w P. Yadin 17, potwierdza zawarcie umowy małżeńskiej pomiędzy córką Judy

11 Zob. M.L. Satlow, *Jewish Marriage in Antiquity*, Princeton 2001, s. 98; M.L. Satlow, *Marriage...*, s. 54–55.

12 D. 16.3.24 i bardziej wyraźnie Ulpianus w: D. 12.1.9.9.

Shelmazion i jej przyszłym mężem Judą Cimberem. Podobnie jak w poprzednich przypadkach wydaje się, że wszystkie zobowiązania zostały zabezpieczone za pomocą stypulacji, ponieważ ponownie odnaleźć można tam obietnicę (*ὠμολόγησεν ὁ γήμας Ἰούδας Κίμβερ ἀπειληθέναι... ὠμολόγησεν δοῦναι αὐτῇ πρὸς τὰ τῆς προγεγραμμένης προσφορᾶς*) na początku, klauzulę stypulacji na końcu (*πίστει ἐπληρωτήθη καὶ ἀνθρωμολογήθη ταῦτα οὕτως καλῶς γείνεσθαι*) oraz wzmiankę o *λιβράριος*.

Sama umowa przypomina grecką umowę *ekdosis*, ponieważ ojciec przekazuje pannę młodą panu młodemu. Użyto w niej nawet greckiej formuły charakterystycznej dla takiego kontraktu małżeńskiego (*ἐξέδοτο Ἰούδας Ἐλεαζάρου τοῦ καὶ Χθουσίωνος Σελαμψιωνῆν τὴν ἰδίαν θυγατέρα αὐτοῦ παρθένον Ἰούδατι υἱῷ Ἀνανίου Σωμαλα καλουμένῳ Κίμβερι*). Tym, co nie jest charakterystyczne dla *ekdosis*, jest wkład pana młodego w wartość posagu, który wynosi 150% posagu oferowanego przez ojca panny młodej, tzn. 300 denarów. Łączna wartość posagu wynosiła 500 denarów, co jest zwyczajem żydowskim. Charakter tradycji prawnej leżącej u podstaw opisywanej tu umowy małżeńskiej jest przedmiotem ożywionej debaty wśród badaczy. Dyskusja toczy się zwłaszcza w odniesieniu do wzmianki o *ἐλληνικῶ νόμῳ*, zaraz po wzmiance o posagu i obowiązkach małżeńskich męża, a także *κατὰ τοὺς νόμους* w dalszej części tekstu, gdzie w pierwszym przypadku jest on utożsamiany z odniesieniem do greckiego zwyczaju, a w drugim do prawa żydowskiego. Przedmiotem niniejszego artykułu są jednak kwestie finansowe. W tym przypadku chodzi o ułatwienie zawarcia małżeństwa córce drugiego męża Babathy, która w tym celu, jak się wydaje, dała mu pieniądze w depozyt w P. Yadin 17. Być może to, że Babatha zachowała umowę małżeńską wraz z innymi dokumentami, mimo że nie dotyczyła jej ona bezpośrednio, może wskazywać na powód zawarcia umowy depozytu w P. Yadin 17. Zgodnie z ogólnie przyjętą koncepcją Babatha zachowała wszystkie dokumenty dotyczące swojej rodziny, ale po śmierci drugiego męża nie było potrzeby przechowywania jakichkolwiek dokumentów dotyczących jego córki, ponieważ jej matka wciąż pozostawała przy życiu i, co więcej, weszła w spór prawny z Babathą po śmierci Judy. Być może Babatha zachowała umowę małżeńską jako kolejny dowód zdeponowania pieniędzy w P. Yadin 17, aby zabezpieczyć swoje późniejsze roszczenie o ich zwrot.

Jeżeli chodzi o finanse rodziny Babathy, to należy omówić P. Yadin 19 (16 kwietnia 128 roku n.e. – 11 dni po zawarciu umowy małżeńskiej) oraz 20 (umowa przeniesienia praw) łącznie, ponieważ odnoszą się one do tego samego przedmiotu. Była już mowa o pewnych rodzajach umów, które mogą być wykorzystane do osiągnięcia innych celów niż pierwotnie zamierzone, czyli depozytów w P. Yadin 5 i 17. Jest to więc kolejny przykład aktu prawnego czy umowy służącej, jak się wydaje, jako narzędzia do radzenia sobie ze strategiami dziedziczenia, które nie były

korzystne dla córek. Posag w umowach małżeńskich jako taki był niczym w porównaniu z prezentami, którymi rodzice obdarowywali pannę młodą po ślubie. Celem było oczywiście wspomaganie młodej pary, ale przede wszystkim zapewnienie dobrobytu córce, ponieważ mąż mógł dysponować posagiem, ale nie miał żadnych praw do ofiarowanych prezentów¹³. Dyspozycje tego rodzaju były znane w prawie żydowskim. W ich myśl darowizna była dokonywana od danego momentu i po śmierci, co oznaczało, że przeniesienie własności było natychmiastowe, ale darczyńcy przysługiwało prawo użytkowania mienia aż do śmierci. Słowa „od dziś i po śmierci” czyniły darowiznę nieodwołalną¹⁴. W tym przypadku jednak darczyńca nie mieszkał na terenie nieruchomości, a darowizna została zdefiniowana w nieco inny sposób. Połowa dziedzina w Ein-Gedi miała zostać przekazana natychmiast, a druga połowa po jego śmierci (*διέθετο Ἰούδας Ἐλαζάρου Χθουσίωνος Ἐνγαδηνός οἰκῶν ἐν Μαωζα Σελαμψιοῦς θυγατρὶ πάντα τὰ ὑπάρχοντα αὐτῷ ἐν Ἐνγαδοῖς ἤμισυ. ... καὶ τὸ ἄλλο ἤμισυ τῆς αὐλῆς καὶ οἰκημάτων διέθετο [.] Ἰούδας τῇ αὐτῇ Σελαμψιοῦς μετὰ τὸ αὐτὸν τελευτήσαι*), z wyjątkiem małego dziedzina, który został wyłączony z darowizny. Katzoff ostrzega, że może to mieć związek z kwestią nieodwołalności darowizny, ponieważ w prawie rabinicznym darowizna w przypadku śmierci była ważna tylko wtedy, gdy została dokonana przez osobę zdrową, a ponieważ Juda umiera w ciągu najbliższych dwóch lat, chciał mieć pewność, że nie będzie ona nieważna, co miało być zapewnione poprzez zatrzymanie choć niewielkiej części darowanego majątku (stary niewielki dziedzinek – *χωρὶς αὐλῆς μικκῆς παλαιᾶς*)¹⁵. Wydaje się, że ojciec rzeczywiście chciał zabezpieczyć córkę na przyszłość, choć nie postąpił zgodnie ze standardową procedurą przewidzianą dla takich darowizn, gdyż od razu podarował jej połowę nieruchomości (wraz z prawem do jej użytkowania), a druga połowa miała przypaść jej w udziale już po jego śmierci. Możliwe, że miał już pewne problemy zdrowotne i aby mieć pewność, że akt darowizny nie zostanie zakwestionowany przez jego spadkobierców, wykluczył z niej mały dziedzinek. Powodem, dla którego można sądzić, że pozostawił sobie również prawo użytkowania, jest to, że w tym czasie mieszkał w Maoza z Babathą, więc nie potrzebował nieruchomości w Ein-Gedi. Być może dlatego właśnie wybrał ten sposób na przekazanie nieruchomości Shelmazion.

Dość interesujący jest tutaj brak stypulacji w dokumencie, ponieważ nie znajdujemy w nim wzmianki o obietnicy ani klauzuli stypulacji, które widnieją

13 H.M. Cotton, *The Law of Succession in the Documents from the Judean Desert Again*, w: H.M. Cotton, *Roman Rule and Jewish Life*, Berlin–Boston 2022, s. 444; M.L. Satlow, *Marriage...*, s. 62–64.

14 Y. Rivlin, *Gifts and Inheritance Law in the Judean Dessert*, w: R. Katzoff, D. Schaps (red.), *Law in the Documents of the Judean Dessert*, Leiden 2005, s. 167, 173–177, 179.

15 R. Katzoff, *On Jews...*, s. 43–44.

we wszystkich innych dokumentach umownych począwszy od roku 128. Skoro bowiem była to darowizna, w której ojciec przekazywał własność swojej córce, to bliska relacja (pokrewieństwo) między nimi nie wymagała tak silnej potrzeby zabezpieczenia zobowiązania, ponieważ żadna ze stron nie kwestionowałaby treści umowy. Umowa mogła jednak zostać zakwestionowana przez inne strony, spadkobierców, co, jak widzimy, stało się z P. Yadin 20.

P. Yadin 20 jest zatem dokumentem przeniesienia praw, w którym spadkobiercy Judy zrzekają się wszelkich praw do majątku przekazanego w darowiźnie w P. Yadin 19 jego córce Shelmazion. Wydaje się, że dziedziniec stał się przedmiotem sporu prawnego, ponieważ spadek mógł nie zostać jeszcze podzielony po śmierci Eleazara, ojca Judy, a inne dzieci zgłosiły kolejne roszczenia do niego. Dziedziniec wspomniany w P. Yadin 19 jest tym samym dziedzińcem, o którym mowa w P. Yadin 11, co jasno pokazuje, że Juda znajduje się w jego posiadaniu i może nim dysponować. Wydaje się, że P. Yadin 20 jest wynikiem ugody, w której spadkobiercy postępują zgodnie z wolą jej ojca i przenoszą na nią prawo własności¹⁶. Co ciekawe, ponownie odnaleźć można tutaj stypulację, a oba dokumenty zawierają obietnicę na początku (*ὁμολογοῦμεν συνκεχωρηκέναι σοι ἐξ ὑπαρχόντων Ἐλεαζάρου τοῦ καὶ Χθουσίωνος τοῦ Ἰουδου πάππου σου αὐλήν σὺν παντὶ δικαίῳ αὐτῆς εἴ τι ἐν Ἐνγαδοῖς καὶ πᾶσιν ἐν αὐτῇ οἴκοις καὶ τὰ ἠνοιγμένα σὺν αὐτῇ*) oraz klauzulę stypulacji na końcu (*πίστεως ἐπρωτημένης καὶ ἀνωμολογημένης*), która prawdopodobnie miała zabezpieczyć zobowiązanie do przeniesienia prawa własności.

Dążenie wdowy do stabilizacji finansowej

Ostatnią umową, którą warto przedstawić, jest umowa kupna-sprzedaży zawarta w P. Yadin 21 i 22 z 11 września 130 roku n.e. Przede wszystkim należy zauważyć, że umowa ta została obszernie omówiona w literaturze przedmiotu, ponieważ jej elementy nie mogą być uznane za typowe składniki umowy kupna-sprzedaży. Kwestią najbardziej problematyczną jest cena zapłacona za towar. Przedmiotem sprzedaży są owoce palm daktylowych, pochodzące z trzech sadów, które nadal znajdują się na drzewach, jeszcze przed zerwaniem. Problem tkwi w cenie owoców, gdyż stanowi ona część produktów zebranych z drzew w sadach. Dlatego też niektórzy uczeni sugerują, że może to być umowa *locatio conductio rei* dotycząca sadów¹⁷, jed-

16 Zob. H.M. Cotton, *The Law of Succession...*, s. 446–450; N. Lewis (red.), *The Documents...*, s. 89.

17 Zob. A. Radzyner, P. Yadin, 21–22: *Sale or Lease?*, w: R. Katzoff, D. Schaps (red.), *Law in the Documents of the Judean Desert*, Leiden 2005, s. 145–163; B. Isaac, *The Babatha Archive. A Review Article*, „Israel Exploration Journal” 1992, t. 42, nr 1–2, s. 62–75.

nak tego rodzaju umowy były sporządzone dla całego okresu wegetacyjnego, a nie tylko przed zbiorami. Inni sugerują *locatio conductio operarum*¹⁸, nie wspomniano jednak o zainteresowaniu pracą nabywcy, a strony wyraźnie mówią o sprzedaży (*ὁμολογῶ πεπρακέναι*) i kupnie (*ὁμολογῶ ἡγορακέναι*). Wskazywać na to może jedynie zapis, że Szymon (kupujący) może zatrzymać resztę towaru w zamian za swoją pracę i wydatki (*λήψομαι εἰς ἑμαυτὸν ἀντὶ τῶν ἐμῶν κόπων καὶ ἀναλωμάτων*). Rozwiązaniem wydaje się być egipska umowa *καρπωνεία*, będąca aktem sprzedaży plonów przed ich zbiorem. Zgodnie z *ius civile* można byłoby uznać omawiany dokument za *emptio rei sperate* lub *futurae*, ponieważ był to sposób na sprzedaż zbiorów przy jednoczesnym zmniejszeniu ryzyka ponoszonego przez właściciela w związku z faktyczną ich wielkością, a także w związku ze zmianami cen na rynku, jak pokazuje list Pliniusza Młodszeo (8.2). W tym przypadku jednak cena była nadal płacona w pieniądzu¹⁹, co nie ma miejsca w P. Yadin 21 a 22, ponieważ płatność jest tutaj dokonywana w części zbiorów. Inną cechą rzymskiej *emptio-venditio* użytej w umowie (w P. Yadin 22) jest zabezpieczenie przed eksmisją z nieruchomości (*ἐμοῦ καθαροποιούσης σοι τοὺς προγεγραμμένους κήπους ἀπὸ παντὸς ἀντιποιουμένου*). W tym miejscu należy zwrócić uwagę na inną cechę papirusów, a mianowicie na to, że każdy z dokumentów zawiera zobowiązania tylko jednej ze stron. P. Yadin 21 zawiera zobowiązania Szymona do zakupu daktyli i dostarczenia ich w uzgodnionej ilości, przy jednoczesnym zatrzymaniu reszty tytułem wynagrodzenia, a także zobowiązanie do zapłaty kary umownej w przypadku niedotrzymania swojej części umowy. W P. Yadin 22 mamy do czynienia ze zobowiązaniem Babathy do sprzedaży daktyli Szymonowi, za które otrzyma uzgodnioną ilość towaru, a także odstąpienia od wszelkich roszczeń wzajemnych, a w przypadku niewywiązania się przez nią ze zobowiązań do zapłaty kary umownej. Ponieważ oba papirusy rozpoczynają się od *ὁμολογῶ* i kończą klauzulą stypulacji (*πίστεως ἐπρωτημένης καὶ ἀθωμολογημένης*), można stwierdzić, że jest to specyficzny rodzaj umowy, której w rzeczywistości nadano formę stypulacji w celu utrzymania zobowiązań stron.

Bardziej interesująca jest sytuacja, która prawdopodobnie skłoniła Babathę do sporządzenia tego rodzaju umowy, to znaczy śmierć jej męża oraz jej roszczenia

18 Zob. A. Radzyner, P. Yadin, 21–22: *Sale or Lease?...*, s. 145–163; R. Katzoff, „P. Yadin 21” and *Rabbinic Law on Widow’s Rights*, w: R. Katzoff, *On Jews in the Roman World*, Tübingen 2019; M. Broshi, *Agriculture and Economy in Roman Palestine: Seven Notes on the Babatha Archive*, „Israel Exploration Journal” 1992, t. 42, nr 3–4, s. 230–240; J.G. Oudshoorn, *The Relationship...*, s. 5; B. Isaac, *The Babatha...*, s. 62–75.

19 P.J. du Plessis, *The Law of the Harvest*, w: L. Gagliardi (red.), *Antologia giuridica romanistica et antiquaria*, Mediolan 2018, s. 153–157.

dotyczące wypłaty posagu i spłaty zadłużenia wobec jego spadkobierców. Według literatury tanatycznej Babatha miała prawo do posiadania i rozporządzania nieruchomościami, ale nie miała żadnych praw do majątku ruchomego²⁰, w tym przypadku do owoców drzew palmowych. Biorąc pod uwagę wszystkie dokumenty, Babatha wydaje się być dość przedsiębiorczą kobietą biznesu, która doszła do wniosku, że sprzedać sady może tylko raz, natomiast z owoców może generować regularny dochód. Nie może ich jednak zbierać ani sprzedawać. Według R. Akivy, gdyby zajęła majątek ruchomy, musiałaby go zwrócić²¹.

Sprawa byłaby prawdopodobnie rozpatrywana przed rzymskimi organami sądowymi, ponieważ wszystkie dokumenty proceduralne zebrane w archiwum były adresowane do rzymskiej administracji w Arabii lub przez nią wydane. Biorąc pod uwagę zasadę momentu nabywania prawa własności na owocach, można dostrzec korzyści płynące z tej umowy. Babatha sprzedaje owoce w chwili, gdy znajdują się one nadal na drzewach. Szymon zbiera owoce, nabywając w ten sposób prawo własności, a następnie przekazuje kobiecie część zbiorów na jej własny użytek. Ścisłe rzecz biorąc, Babatha nie znajdowała się w posiadaniu daktyli jako majątku ruchomego tak, aby mogła nimi rozporządzać, tak więc nie łamała zasad. Poza tym prawo żydowskie nie stosowało koncepcji *fraus legis facta*²². Gdyby więc uznano, że podlega prawu żydowskiemu, i tak byłaby bezpieczna. Natomiast na wypadek podlegania jurysdykcji sądów rzymskich sprytnie używa rzymskiej klauzuli *stipulatio*, być może z dwóch powodów. Po pierwsze, postanowienia zawartej przez nią umowy nie mogą być objęte żadnym typem umowy *ius civile*, ale władze rzymskie z łatwością zidentyfikowałyby klauzulę *stipulatio*. Po drugie, klauzula *stipulatio* jest umową *stricti iuris*, więc dobra wola stron nie byłaby brana pod uwagę – dlatego znowu umowa jest ważna. Tak czy inaczej Babatha dostaje to, czego chce i potrzebuje. Następny dokument, P. Yadin 23, jest wezwaniem skierowanym do Babathy dotyczącym sporu o wspomniane sady, które, jak twierdzą spadkobiercy, przetrzymuje ona siłą.

Podsumowanie

Ważnym elementem omawianych dokumentów jest swoboda zawierania umów, która zdawała się rządzić rzeczywistością starożytnego Rzymu. W tym miejscu

20 R. Katzoff, „P. Yadin 21”..., s. 64 i n.

21 B. Cohen, *Jewish and Roman Law: A Comparative Study*, t. II, New York 1966 (przedruk 2018), s. 672–673.

22 Zob. R. Katzoff, „P. Yadin 21”..., s. 558.

należy wskazać na argument przedstawiony przez Alonso, mówiący o tym, że zasada personalności *ius civile* dotyczyła spraw ściśle rodzinnych, kwestii statusu lub dziedziczenia, podczas gdy sfera umów w prawie prywatnym była regulowana w sposób znacznie bardziej swobodny i raczej w myśl lokalnej tradycji. Oznacza to, że nawet Rzymianie mieszkający w prowincjach używali formularzy umów, które były tradycyjnie stosowane w danym obszarze i były zgodne z lokalną tradycją prawną²³.

Sytuacja komplikuje się jednak wtedy, gdy rozważane jest zastosowanie określonej procedury prawnej dla tych spraw w kontekście kilku dostępnych rozwiązań. Pierwszym z nich jest skorzystanie z lokalnych sądów. Jeśli w sprawę zaangażowany był obywatel rzymski, mógł pojawić się problem. Drugim było korzystanie z procedur rzymskiej administracji w prowincji, zgodnie z którymi postanowienie sądu mogło zostać wydane na podstawie lokalnego prawa lub *ius gentium* (cokolwiek to właściwie było), a może nawet *ius civile* lub *ius honorarium* w przypadkach, w których umowy i ochrona prawna zaczęły obowiązywać zarówno cudzoziemców, jak i obywateli rzymskich. Nawet gdyby przyjąć teorię, że należałoby stosować prawo lokalne, trzeba by założyć, że rzymski urzędnik sądowy wyraził chęć zapoznania się z nim, w co można szczerze wątpić. Powstaje zatem pytanie, co było łatwiejszym sposobem radzenia sobie z takim synkretyzmem prawnym. Klauzula *stipulatio*.

Dokumenty z archiwum Babathy pokazują, jak pewna społeczność, być może wywodząca się z wyższych sfer, zaadaptowała się do zmian wynikających z aneksji królestwa nabatejskiego przekształconego w prowincję Arabii w 106 roku n.e., co w całości związane było z kwestiami finansowymi. Wydaje się naturalne, że mieszkańcy prowincji starali się znaleźć sposób, który zapewniłby wykonalność umów w zmienionych okolicznościach. Jak już wcześniej wspomniano, rzymska władza sądownicza była prawdopodobnie jedyną dostępną dla Babathy. W papirusach, począwszy od P. Yadin 17, można znaleźć klauzule stypulacji. Widać, że transakcje, których dotyczą, nie zostały ujęte w ściślejszej formie umów rzymskich, ale często opierały się na lokalnej tradycji. Babatha, naturalnie, najpierw zatrudniła profesjonalną pomoc, doradcę w postaci *librariusa*, który pomógł jej sporządzić dokumenty przy zastosowaniu formy łatwej do wyegzekwowania przed rzymskimi sędziami, gdyby zaszła taka potrzeba. Najprostszym sposobem na to było wykorzystanie klauzuli *stipulatio* jako najbardziej uniwersalnej formy umowy, dostępnej w tym czasie również dla peregrynów. Należy przeto stwierdzić, że *stipulatio* jest cechą rzymskiego *ius gentium*. W tym miejscu ponownie warto zwrócić uwagę na słowa Alonso, który twierdzi, że przed *Constitutio Antoniana* klauzula stypulacji nie była powszechnie

23 J.L. Alonso, *The Constitution Antoniana and Private Legal Practice in the Eastern Empire*, w: K. Czajkowski, B. Eckhardt, M. Strothmann (red.), *Law in the Roman Provinces*, Oxford 2020, s. 56 i n.

stosowana i zasadniczo stała się integralną częścią wszystkich dokumentów dopiero po 220 roku n.e., być może z obawy, że prawo dotyczące peregrynów przestanie obowiązywać. Mimo to praktyka zabezpieczania aktów notarialnych klauzulą stypulacji nie była nieznana nawet wśród Rzymian. Świadczy o tym to, że Alonso wymienia sześć przypadków jej zastosowania w Egipcie przed naszą erą²⁴.

Jeśli chodzi o konieczność zabezpieczenia umów, należy również podkreślić rolę odgrywaną przez opiekuna lub pełnomocnika Babathy w aktach, w których była ona stroną (np. P. Yadin 17, 21 i 22). W prawie żydowskim nie było to konieczne, natomiast było wymagane w prawie rzymskim, ponieważ kobiety nie miały pełnej zdolności do czynności prawnych.

Wydaje się, że ludność prowincji potrafiła doskonale odnaleźć się w skomplikowanej rzeczywistości synkretyzmu prawnego, który stał się jej codziennością w imperium rzymskim. Było to również możliwe dzięki interakcji z rzymską administracją działającą za pośrednictwem własnych sędziów dysponujących kompetencjami sądowniczymi, aby przybliżyć peregrynom złożoną strukturę prawną imperium od czasów wojen punickich i wprowadzenia *praetor peregrinus*.

Bibliografia

- Alonso J.L., *The Constitution Antoniana and Private Legal Practice in the Eastern Empire*, w: K. Czajkowski, B. Eckhardt, M. Strothmann (red.), *Law in the Roman Provinces*, Oxford 2020.
- Broshi M., *Agriculture and Economy in Roman Palestine: Seven Notes on the Babatha Archive*, „Israel Exploration Journal” 1992, t. 42, nr 3/4.
- Cohen B., *Jewish and Roman Law: A Comparative Study*, t. II, New York 1966 (przedruk 2018).
- Cotton H.M., *The Law of Succession in the Documents from the Judaean Desert Again*, w: H.M. Cotton, *Roman Rule and Jewish Life*, Berlin–Boston 2022.
- Czajkowski K., *Localized Law: The Babatha and Salome Komaise Archives*, Oxford 2017.
- Dančiaková V.T., *The Interaction Between Roman Ius Civile and Local Provincial Legal Tradition: Papyri P. Yadin 21 and P. Yadin 22 As Roman Stipulatio*, „Bratislava Law Review” 2024, t. 8, nr 1.
- De Zulueta F., *The Institutes of Gaius*, cz. I: *Text with Critical Notes and Translation*, Oxford 1958.
- Du Plessis P.J., *The Law of the Harvest*, w: L. Gagliardi (red.), *Antologia giuridica romanistica et antiquaria*, Milano 2018.

²⁴ Ibidem, s. 56–67.

- Isaac B., *The Babatha Archive. A Review Article*, „Israel Exploration Journal” 1992, t. 42, nr 1/2.
- Katzoff R., *On Jews in the Roman World*, Tübingen 2019.
- Lewis N. (red.), *The Documents from the Bar-Kochba Period in the Cave of Letters. Greek Papyri*, Jerusalem 1989.
- Lewis N., *The World of P. Yadin*, „The Bulletin of the American Society of Papyrologists” 1991, t. 28, nr 1/2.
- Oudshoorn J.G., *The Relationship between Roman and Local Law in the Babatha and Salome Komaise Archives: General Analysis and Three Case Studies on Law of Succession, Guardianship and Marriage*, Leiden 2007.
- R. Katzoff, „P. Yadin 21” and Rabbinic Law on Widow’s Rights, w: R. Katzoff, *On Jews in the Roman World*, Tübingen 2019.
- Radzyner A., Yadin P., 21–22: Sale or Lease?, w: R. Katzoff, D. Schaps (red.), *Law in the Documents of the Judean Desert*, Leiden 2005.
- Rivlin Y., *Gifts and Inheritance Law in the Judean Desert*, w: R. Katzoff, D. Schaps (red.), *Law in the Documents of the Judean Desert*, Leiden 2005.
- Satlow M.L., *Jewish Marriage in Antiquity*, Princeton 2001.
- Satlow M.L., *Marriage Payments and Succession Strategies in the Documents from the Judean Desert*, w: R. Katzoff, D. Schaps (red.), *Law in the Documents of the Judean Desert*, Leiden 2005.
- Silver M., *Finding the Roman Empire’s Disappeared Deposit Bankers*, „Historia” 2011, t. 60, nr 3.
- Yadin Y., *Bar-Kokhba: The Rediscovery of the Legendary Hero of the Second Jewish Revolt against Rome*, New York 1971.
- Yadin Y., *Expedition D – The Cave of the Letters*, „Israel Exploration Journal” 1962, t. 12, nr 3/4.
- Yiftach-Firanko U., *Marriage and Marital Arrangements: A History of the Greek Marriage Document in Egypt. 4th century BCE – 4th century CE*, Munich 2003.

Money Rules All – Financial Motives in the Babatha Archive

Abstract

The Babatha Archive is a collection of legal texts, procedural or personal, most of which are written in Greek and present a probe into everyday life of persons of Jewish descent living at the beginning of the second century CE in the province of Arabia. Studying the Archive is not only valuable for legal history, but it also casts light on the relationship between the Jewish population of the era and the Roman administration, which is important for the study of the Second Temple Judaism as well. In the article, we want to introduce those papyri of the

Archive that are the result of the expression of the will of the parties involved, whether by contract or another legal act. For these reasons we study papyri P. Yadin 5 (*depositum*), 11 (*mutuum*), 17 (*depositum*), 18 (marriage contract), 19 (*donatio*), 20 (concession of rights), 21 and 22 (*emptio-venditio*). At times we refer to other papyri that address similar situations. We want to point out the financial motivation for drawing these documents and with it also the need for securing the validity and enforceability of the obligations included in the selected documents.

Keywords: Babatha Archive, *ius civile*, *stipulatio*, Arabia, Roman administration

CYTOWANIE

Dančiaková V.T., *Pieniądz rządzi wszystkim – motywy finansowe w archiwum Babathy*, „Acta Iuris Stetinensis” 2024, nr 5 (51), 101–116, DOI: 10.18276/ais.2024.51-06.